

УДК 347.551

К.Г. Некіт,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

КОНДИКЦІЙНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ПРОЕКТОМ ЗАГАЛЬНОЇ ДОВІДКОВОЇ СХЕМИ (DCFR): ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Анотація. У статті досліджено особливості правового регулювання кондикційних зобов'язань за цивільним законодавством України, деяких європейських країн та Проектом загальної довідкової схеми (DCFR). Визначено спільні риси та відмінності у підходах європейського та українського законодавців до правового регулювання зобов'язань з безпідставного збагачення.

Ключові слова: кондиція, кондикційні зобов'язання, безпідставне збагачення, безпідставно набуте майно, збереження майна, правова підстава.

Постановка проблеми. Юридична конструкція зобов'язань з безпідставного збагачення була розроблена ще римськими юристами. Незважаючи на думку деяких дослідників про те, що не можна вважати остаточно доведеним, що в класичному римському праві був визнаний загальний принцип, згідно якому факт збільшення майна однієї особи за рахунок майна іншої особи без достатньої на те юридичної підстави завжди породжує зобов'язання першої особи повернути необґрунтоване збагачення другій особі, безперечним визнається той факт, що в деяких певних категоріях випадків таке зобов'язання виникало [1, с. 213].

З часом відбулася рецепція кондикційних зобов'язань у правові системи європейських країн, і на сьогодні конструкція зобов'язань з безпідставного збагачення є відомою практично усім європейським правовим порядкам. Проте у різних країнах вказана рецептована конструкція набула своєї специфіки. І якщо тривалий час

така ситуація була доволі прийнятною, останнім часом питання уніфікації різних правових інститутів набуває своєї актуальності. На вирішення цієї задачі була спрямована розробка європейських вчених, відома під назвою «Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR)» — «Принципи, Визначення та Модельні Правила Європейського Приватного Права. Проект Загальної Довідкової Схеми» (далі — DCFR), спрямована на визначення таких моделей правовідносин, які будуть придатними для існування у правових системах всіх країн ЄС.

Для України особливої актуальності питання про гармонізацію національних правових норм з європейськими набуває у світлі підписання Угоди про асоціацію з ЄС, що потягнуло необхідність приведення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів [2, с. 157].

Стан дослідження проблеми.

Кондикційні зобов'язання доволі часто ставали предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних вчених (М.М. Агарков, А.В. Клімович, Є.О. Харитонов, Р.А. Майданик, Є.О. Суханов та ін.), проте, ще практично недослідженою залишається концепція зобов'язань з безпідставного збагачення за DCFR та порівняння положень DCFR з нормами цивільного законодавства України.

Мета. З урахуванням викладеного, метою цієї статті є порівняння підходів європейського та українського законодавців до правового регулювання зобов'язань з безпідставного збагачення та виявлення орієнтирів, які слід врахувати вітчизняному законодавцю на шляху до євроінтеграції.

Виклад основного матеріалу.

Визначення поняття зобов'язання з безпідставного збагачення у національних законодавствах європейських країн відрізняються своєю специфікою.

Так, відповідно до пар. 812 ЦК Німеччини, особа, яка без законної підстави унаслідок виконання зобов'язання іншою особою або іншим чином за рахунок останньої придбала яке-небудь майно, зобов'язана повернути цій особі одержане. Цей обов'язок має місце і в тому випадку, якщо правова підстава відпала згодом або якщо не досягнутий результат, на який спрямоване виконання відповідно до змісту угоди [3]. Цікаво відзначити, що у німецькому праві все передане сторонами підлягає поверненню у порядку кондикції навіть у тих випадках, коли річ, яка виступає предметом правочину, зберігається в натурі та не втрачає своїх індивідуальних ознак [4, с. 105]. Вимога про повернення виконаного за недійсним правочином у німецькому праві вважається найважливішим різновидом кондикції (кондикція з виконання). Отже, отримане за недійсним правочином, вважається набутиим

без достатніх правових підстав, а тому підлягає поверненню за правилами про безпідставне збагачення [5, с. 94-95].

У праві Франції зобов'язання з безпідставного збагачення вважаються зобов'язаннями з квазідоговорів, наслідки яких зводяться до зворотного витребування неналежно сплаченого [6, с. 149]. Відповідно до ст. 1376 ЦК Франції, той, хто отримав унаслідок помилки або свідомо те, що він не повинен був отримати, зобов'язується видати отримане їм тому, від кого він отримав це неналежним чином [7].

В англійській доктрині та судовій практиці вигода, отримана відповідачем за рахунок позивача, яку було б несправедливо залишати за відповідачем, вважається безпідставним збагаченням, яке підлягає поверненню. Проте вказаний принцип все ще залишається дискусійним у зв'язку з тим, що англійська правова система заснована на прецеденті [8].

Порівняльний аналіз наведених положень дозволяє дійти висновку про те, що у ЦК Німеччини положення про безпідставне збагачення сформульовані за правилом генеральної кондикції, тоді як у законодавствах Франції та Великобританії закріплений підхід, згідно якому регулювання безпідставного збагачення обмежується лише низкою випадків помилкового платежу [9]. Останній підхід у юридичній літературі піддається слушній критиці, яка, очевидно, була врахована розробниками DCFR, завдяки чому у DCFR знайшла закріплення концепція кондикції без підстави (*condictio sine causa*). Так, у ст. VII.-1:101 DCFR наведено таке правило щодо безпідставного збагачення: особа, яка отримала безпідставне збагачення в результаті невігідних наслідків для іншої особи, зобов'язана повернути збагачення цій особі.

Слід зазначити, що правило, наведене у ст. VII.-1:101 DCFR є ширшим,

ніж положення про безпідставне збагачення, закріплені у законодавствах окремих європейських країн. Так, поняття безпідставного збагачення у DCFR визначається не через відсутність правових підстав, а через наявність негативних наслідків для іншої особи. Однак для запобігання випадкам надмірно широкого застосування правил про безпідставне збагачення у DCFR конкретизуються обставини, за наявності яких збагачення є безпідставним. Так, відповідно до ст. VII.-2:101 DCFR збагачення вважається необґрунтованим, за винятком наступних випадків: 1) особа, яка збагатилася, має право на отримання збагачення за рахунок потерпілого через договір або інший юридичний акт, судове розпорядження або норму права; або 2) потерпілий вільно і не помиляючись погодився на настання невігідних для себе наслідків;

Крім того, збагачення також є необґрунтованим, якщо: 1) потерпілий сам надав його для мети, яка не була досягнута, або з очікуванням, яке не виправдалося; 2) той, що збагатився, знав або, як можна розумно припускати, міг знати про вказану мету або очікування; і 3) той, що збагатився, погодився або, як можна розумно припускати, міг погодитися з тим, що при таких обставинах збагачення повинне бути повернене.

Ще один випадок, коли збагачення буде вважатися безпідставним — це коли договір або інший юридичний акт, судове розпорядження або норма права, на підставі яких особа, яка збагатилася, мала право на отримання збагачення, були визнані нікчемними або оспорені або іншим чином втратили силу із зворотньою дією.

Зазначимо, що фактично ті самі обставини передбачені й в українському законодавстві: безпідставне збагачення за концепцією ЦК України має місце у випадках, коли набуття або збереження

майна відбулося без достатньої правової підстави або коли майно було передано для досягнення мети, яка не була досягнута. Разом із тим, у DCFR окремо зауважується, що безпідставного збагачення не відбувається, якщо потерпілий вільно і не помиляючись погодився на настання невігідних для себе наслідків, тобто свідомо передав іншій особі своє майно, не маючи наміру отримати користь для себе або маючи намір простити борг.

Поняття безпідставного збагачення, закріплене у ст. 1212 ЦК України, також сформульовано за правилами генеральної кондикції та, у цілому, відповідає концепції, закріпленій у DCFR. Так, згідно зі ст. 1212 ЦК України, особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуто майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуто, згодом відпала.

Разом із тим, положення DCFR щодо безпідставного збагачення значно більше деталізовані.

Так, у ст. VII.-2:102 DCFR визначено особливості виникнення безпідставного збагачення у випадку виконання обов'язку третій особі. У таких випадках збагачення, що було одержано в результаті виконання потерпілим обов'язку (існуючого, або такого, що припускався) перед третьою особою, вважається правомірним за умови, що: 1) потерпілий виконував обов'язок добровільно; або 2) збагачення є лише випадковим наслідком виконання обов'язку.

У ст. VII.-2:103 DCFR визначено пороки волі потерпілого при наданні згоди або виконанні ним обов'язку. До таких відносяться: недієздатність, обман, насильство, погрози або недобросовісне використання. За наявності

вказаних обставин згода потерпілого або виконання ним обов'язку не вважаються добровільними.

Глава 3 Книги VII DCFR, присвячена визначенню випадків, коли має місце збагачення та втрата. Так, відповідно до ст. VII.-3:101 DCFR, особа вважається такою, що збагатилася, унаслідок: 1) збільшення майна або зменшення обов'язків; 2) отримання виконання у вигляді надання послуги або виконання роботи; або 3) використання чужого майна.

При визначенні того, чи має місце збагачення особи і в якому обсязі, не враховується збагачення, отримане цією особою в результаті понесеної нею втрати або в обмін на неї.

Зворотні правила застосовуються при визначенні, чи були понесені особою певні втрати. Так, згідно зі ст. VII.-3:102 DCFR, особа вважається потерпілою внаслідок: 1) зменшення майна або збільшення обов'язків; 2) надання послуги або виконання роботи; або 3) використання майна такої особи іншою особою.

При визначенні того, чи понесена особою втрата і в якому обсязі, не враховується будь-яке збагачення, одержане цією особою, в результаті понесеної нею втрати або в обмін на неї. Тобто діє правило, згідно якому будь-які вигоди, отримані потерпілою особою при збагаченні іншої зараховуються при визначенні обсягу понесених потерпілим втрат.

У Главі 4 Книги VII DCFR деталізовано визначення причинного зв'язку між збільшенням майна у однієї особи і відповідною втратою майна іншою особою, що є обов'язковою умовою виникнення зобов'язання з безпідставного збагачення. Так, згідно зі ст. VII.-4:101 DCFR причинний зв'язок між збагаченням однієї і втратою іншої особи існує, зокрема, якщо: 1) майно такої особи передається цією особою тому, що зба-

гатився; 2) така особа надає тому, що збагатився, послугу або виконує на його користь роботу; 3) той, що збагатився, використовує майно такої особи, особливо в тих випадках, коли той, що збагатився, порушує права або інтереси потерпілого, що охороняються законом; 4) така особа поліпшує майно особи, що збагатилася; 5) така особа звільняє того, що збагатився, від обов'язку.

Слід зазначити, що відповідно до положень DCFR так само, як і за ЦК України (ст. 1212) правила про безпідставне збагачення застосовуються незалежно від того, було воно результатом поведінки набувача майна, потерпілого чи інших осіб. Згідно зі ст. VII.-4:105 DCFR збагачення виникає також унаслідок втрати, понесеної особою, якщо третя особа неправомірно використовує майно потерпілого таким чином, що потерпілий позбавляється майна і воно входить в майнову сферу того, що збагатився. Це має місце, зокрема, якщо в результаті того, що третя особа втручається або розпоряджається речами, потерпілий втрачає право власності на речі, а особа, що збагатилася, через закон або юридичний акт стає їх власником.

Особливості повернення безпідставного збагачення розкриваються у Главі 5 Книги VII DCFR. У ст. VII.-5:101 DCFR зазначається, що у разі, якщо збагаченням виступає майно, яке може бути повернене в натурі, той, що збагатився, повертає збагачення за допомогою передачі такого майна потерпілому. Замість передачі вказаного майна той, що збагатився, може повернути потерпілому грошову вартість збагачення у випадку, якщо передача майна в натурі зажадала б від того, що збагатився, невиправдані зусилля або витрати. Якщо той, що збагатився, більш не здатний передати майно, що складає збагачення, він повертає збагачення за допомогою виплати

його грошової вартості потерпілому. В частині, в якій той, що збагатився, отримав замість такого майна субститут, цей субститут складає збагачення, що підлягає поверненню, якщо: 1) той, що збагатився, є добросовісним у момент розпорядження майном або у момент його втрати і здійснює вибір на користь повернення субститута; або 2) той, що збагатився, є несумлінним у момент розпорядження майном або у момент його втрати за умови, що потерпілий здійснює вибір на користь субститута і такий вибір не є несправедливим.

Той, що збагатився, є добросовісним, якщо він не знав і не можна було розумно припустити, що він знає про те, що збагачення необґрунтоване або вірогідне стане таким.

У ст. VII.-5:102 DCFR розкриваються правові наслідки неможливості повернення безпідставного збагачення у натурі (стосується збагачення, яке завідомо не може бути повернуто в натурі). У тих випадках, коли збагаченням не є майно, яке може бути повернене в натурі, той, що збагатився, повертає збагачення за допомогою виплати його грошової вартості потерпілому. Обов'язок особи, що збагатилася, обмежений розміром заощадження, якщо той, що збагатився: не погоджувався на збагачення або був добросовісним. Проте в тих випадках, коли збагачення було одержане на підставі угоди, яка визначала ціну або вартість такого збагачення, той, що збагатився, як мінімум зобов'язаний до виплати цієї грошової суми за умови, що угода виявилася нікчемною або оспорюваною по підставах, що не зачіпають встановлення ціни.

Схожі правила про повернення безпідставно набутого майна в натурі або відшкодування його вартості у разі неможливості повернення в натурі закріплені й в українському законодавстві (ст. 1213 ЦК України). Проте

положення DCFR значно більше деталізовані. Зокрема, українським законодавством можливість виплатити грошову вартість майна замість повернення його в натурі допускається лише у разі *неможливості* повернення майна в натурі, тоді як у DCFR закріплено можливість повернути потерпілому грошову вартість збагачення у випадку, якщо передача майна в натурі зажадала б від того, що збагатився, невинуваті зусилля або витрати. Не містить українське законодавство і правил щодо повернення субституту отриманого замість безпідставно набутого майна, особливостей повернення збагачення, що не може бути повернуто в натурі (вартості робіт, ціни послуг).

У ст. VII.-5:104 DCFR визначаються особливості повернення плодів від майна, що складає безпідставне збагачення та вигод від користування ним. Повернення плодів та користування ставиться у залежність від добросовісності особи, що збагатилася. Так, за загальним правилом, обов'язок повернути збагачення розповсюджується на плоди і користування ним або будь-яке заощадження, вироблене такими плодами або користуванням, якщо розмір заощадження менше. Проте якщо той, що збагатився, одержує плоди або користується збагаченням, будучи недобросовісним, повернення збагачення розповсюджується на плоди і користування, навіть якщо розмір заощадження менше, ніж вартість таких плодів або користування.

В українському законодавстві порядок відшкодування доходів від безпідставно набутого майна і витрат на його утримання визначено у ст. 1214 ЦК України. У вказаній статті також є прив'язка до добросовісності особи — особа, що збагатилася повинна відшкодувати всі доходи, які вона одержала або могла одержати від цього майна з часу, коли ця особа дізналася або могла

дізнатися про володіння цим майном без достатньої правової підстави, тобто з моменту, коли вона дізнається про свою недобросовісність.

У ст. ст. VII-6:101 – VII-6:103 DCFR визначені обставини, за яких особа звільняється від повернення безпідставного збагачення. В українському законодавстві схоже правило міститься у абз. 2 ч. 1 ст. 1214 ЦК України, згідно якої особа, яка набула майно або зберегла його у себе без достатньої правової підстави, має право вимагати відшкодування зроблених нею необхідних витрат на майно від часу, з якого вона зобов'язана повернути доходи, тобто обсяг безпідставно отриманого або збереженого майна зменшується на обсяг витрат, понесених у зв'язку з його отриманням або збереженням. Однак, на відміну від ЦК України, у ч. 2 ст. VII-6:101 DCFR закріплено винятки з правила про відшкодування витрат, понесених у зв'язку з безпідставним збагаченням.

Так, відповідно до ст. VII-6:101 DCFR особа, що збагатилася, не зобов'язана повертати збагачення в тій частині, в якій вона зазнала втрат внаслідок розпорядження збагаченням або іншим чином (втрата збагачення), за винятком випадків, коли такі втрати мали б місце на стороні особи, що збагатилася, навіть якщо б збагачення на було одержано. Проте, згідно з ч. 2 вказаної статті, правила про втрату збагачення не підлягають застосуванню, коли: 1) той, що збагатився, одержав субститут; 2) той, що збагатився, був недобросовісним у момент втрати збагачення, крім випадків, коли втрата збагачення мала б місце також на стороні потерпілого, навіть якщо б збагачення було повернене або той, що збагатився, був добросовісним у момент отримання збагачення, втрата збагачення відбулася унаслідок реалізації ризику, за який той, що збагатився, не відповідає, і мала місце до того, як

зобов'язання з повернення збагачення повинно було бути виконане; 3) застосовується пункт 3) ст. VII-5:102 (збагачення, яке не може бути повернене в натурі).

Також у положеннях DCFR деталізуються випадки, коли безпідставне збагачення не підлягає поверненню. Підходи українського та європейського законодавця при визначенні випадків, коли безпідставне збагачення не підлягає поверненню, відрізняються. Так, український законодавець у ст. 1215 ЦК України визначає, що не підлягає поверненню безпідставно набуті: заробітна плата і платежі, що прирівнюються до неї, пенсії, допомоги, стипендії, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, аліменти та інші грошові суми, надані фізичній особі як засіб до існування, якщо їх виплата проведена фізичною або юридичною особою добровільно, за відсутності рахункової помилки з її боку і недобросовісності з боку набувача або інше майно, якщо це встановлено законом. На відміну від ЦК України, у DCFR встановлене загальне правило, згідно якому особа, що збагатилася, не зобов'язана повертати збагачення у випадку, якщо замість цього збагачення той, що збагатився, надає інше збагачення третій особі і у момент такого надання той, що збагатився, як і раніше залишається добросовісним (ст. VII-6:102 DCFR).

Також, згідно зі ст. VII-6:103 DCFR, якщо договір або інший юридичний акт, на підставі якого отримано збагачення, є нікчемним або ефективно оспорений унаслідок порушення одного з фундаментальних принципів або імперативної норми, особа, що збагатилася, не зобов'язана повертати необґрунтоване збагачення в тій мірі, в якій повернення суперечило би цілям встановлення таких принципу або норми.

Відсутнє у ЦК України і правило щодо конкуренції зобов'язань, встановлене ст. VII-7:102 DCFR, відповідно до якого коли потерпілому одночасно доступні позов про повернення необгрунтованого збагачення на підставі положень Книги VII DCFR і позов про відшкодування втрат (до того, що збагатився, або до третьої особи) або таке, що виникає в результаті необгрунтованого збагачення право одержати відшкодування на підставі інших приватноправових норм, задоволення однієї з вказаних вимог приводить до відповідного зменшення розміру задоволення по інших.

Ті ж правила підлягають застосуванню, коли хтось використовує майно потерпілого так, що в результаті воно приєднується до майна іншої особи, і на підставі положень Книги VII DCFR користувач відповідає перед потерпілим

за користування майном і набувач несе обов'язок перед потерпілим унаслідок збільшення майна [10].

Висновки. У підсумку зазначимо, що у цілому правила про безпідставне збагачення, закріплені в українському законодавстві відповідають концепції, відображеній у DCFR. Разом з тим, деякі положення DCFR мають бути враховані українським законодавцем в процесі адаптації українського законодавства до законодавства ЄС. Це стосується, зокрема, правил про особливості виникнення безпідставного збагачення у випадку виконання обов'язку третьої особі, пороків волі потерпілого при наданні згоди або виконанні ним обов'язку, неможливості повернення безпідставного збагачення у натурі, обставин, за яких особа звільняється від повернення безпідставного збагачення, конкуренції зобов'язань тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Новицкий И.Б. Римское право / И.Б. Новицкий. — [Изд. 6-е, стереотипное]. — М.: Издательское товарищество «ТЕИС», 1998. — 245 с.
2. Некіт К.Г. Управління спадковим майном: українські та європейські реалії / К.Г. Некіт // Часопис цивілістики. — 2015. — № 20. — С. 157-162.
3. Гражданское уложение Германии: Вводный закон к Гражданскому уложению / [пер. с нем.; сост. В. Бергман]. — [2-е изд., доп.]. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — 415с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mybrary.ru/users/personal/read/grajdanskoe-ulojenie-germanii-vvodnyiy-zakon-k-grajdanskomu-ulojeniyu-per-s-nem/>
4. Лазарева А.С. Юридические последствия недействительности сделок / А.С. Лазарева // Вестник САГП. — 2009. — № 6. — С. 104-107.
5. Шапп Я. Основы гражданского права Германии : учебник / Ян Шапп; [пер. с нем. К. Арсланова]. — М.: Издательство БЕК, 1996. — 304 с.
6. Іваненко М.А. Виникнення та розвиток реституції в зарубіжних правопорядках / М.А. Іваненко // Порівняльно-аналітичне право. — 2013. — № 2. — С. 145-150.
7. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / [пер., comment. и справ. аппарат В. Захватаева; отв. ред. А. Довгерт]. — К.: Истина, 2006. — 968 с.
8. Климович А.В. Взыскание неосновательного обогащения в странах общего права / А.В. Климович // Сибирский юридический вестник. — 2003. — № 2. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzyskanie-neosnovatel'nogo-obogascheniya-v-stranah-obshchego-prava>
9. Дайчак В. Цивилистическая традиция и современная дискуссия о наднациональных принципах частного права. Замечания относительно неосновательного обогащения. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.szrf.ru/doc.shtml?nb=edition07&issid=2013010000&docid=28>
10. Рассказова Н.Ю. Модельные правила европейского частного права / Н.Ю. Рассказова. — М.: Статут, 2013. — 989 с.

Некит К.Г.

Кондикционные обязательства по гражданскому законодательству Украины и проекту общей справочной схемы (DCFR): сравнительно-правовой анализ.

Аннотация: в статье исследованы особенности правового регулирования кондикционных обязательств по гражданскому законодательству Украины, некоторых европейских стран и Проекту общей справочной схемы (DCFR). Выявлены сходства и различия в подходах европейского и украинского законодателей к правовому регулированию обязательств из неосновательного обогащения.

Ключевые слова: кондикция, кондикционные обязательства, неосновательное обогащение, неосновательно приобретенное имущество, сбережение имущества, правовое основание.

K. Nekit

Unjustified enrichment by the civil legislation of Ukraine and the Draft Common Frame of Reference (DCFR): rather-legal analysis.

Summary: the article is dedicated to investigation of the main features of the legal regulation of conditions under the civil legislation of Ukraine, some European countries and the Draft Common Frame of Reference (DCFR). Similarities and distinctions in the European and Ukrainian legislators approaches to legal regulation of obligations due to unjust enrichment are revealed.

Keywords: condition, unjustified enrichment, property acquired or saved unjustly, grounds established by the law.

